

Глава 4 Стародавня Індія

§ 1. Виникнення держави

Відразу слід застерегти, що держави «Стародавня Індія» ніколи не існувало (як не було, наприклад, держави «Стародавня Греція»), але були держави у Стародавній Індії: Магадха, Кошала, Імперія Маур'їв, Гупт, Делійський султанат, Імперія Великих Моголів та ін. Деякі з цих держав, наприклад Імперія Маур'їв у правління імператора Ашоки, охоплювали майже всю Індію. І все ж таки про державу і право Стародавньої Індії можна говорити. Змінюючи одна іншу, змінюючи династії (Нандів, Маур'їв, Великих Моголів), то збільшуючись, то розпадаючись, ці держави незмінно зберігали ту «матерію», з якої вони будувалися (соціальну структуру - кастовий устрій, релігію - індуїзм, цю неписану конституцію всього життя, а також систему управління та сільську громаду, яка жила за своїми законами).

Перші відомості про Індію греки отримали від Персидського царства, яке за Кіром II та Дарієм I розширилося аж до Інду. У 500 р. до н.е. Скіларх із Каріанди за дорученням Дарія здійснив експедицію вниз за течією Інду та через Індійський океан до Червоного моря. Його по-відомлення послужили джерелом для Гекатея і Геродота. Відомості про Індію були розширені у результаті походу Олександра Македонського. Його війська досягли Пенджабу та спустившись Індом, а потім морським шляхом досягли Євфрату, в той час як решта військ рухалася сушею. За правління перших Селевкідів і Птолемеїв були відправлені посольства Мегасфена, Демаха та Діонісія у Паталіпутру до Чандрагупти та Амітрагати.

Тривалий час вважалося, що державність в Індії виникла з приходом туди численних племен скотарів-завойовників - аріїв. Проте вже на початку ХХ століття (1922 р.) у долині ріки Інд при розкопках Махенджо-даро («пагорб мертвих») було знайдено рештки доарійської високо розвиненої цивілізації, що отримала назву Хараппської. Дослідження показали, що ця цивілізація, яка мала єдність, охоплювала широкі райони Індії, перевершуючи за своїми розмірами цивілізації Нілу (Єгипет), Тигру та Євфрату (Вавилон) разом узяті. Цивілізація існувала приблизно з середини III тисячоліття до н. е. і до

XVII-XVI століть до н. е. (датування за допомогою радіовуглецевого методу показало, що Хараппська цивілізація існувала з 2400 до 1700 років до н. е.).

Расовий склад населення Хараппи був змішаний. Поряд з австра-лоїдно-негроїдним типом були представлені середземноморський та альпійський типи. У ній існували різні релігійні культури. Змішання рас та релігій в одному регіоні показує, що цивілізація не була замкнутою та мала торговельні контакти із сусідніми народами, особливо із народами Месопотамії. Вивчення залишків матеріальної культури засвідчило, що ця культура належала високорозвиненому народові, який будував добре сплановані міста і села, займався ремеслом і землеробством, скотарством, торгівлею, мистецтвом, мав свою писемність.

У містах будинки зводилися з обпаленої цегли (високий показник цивілізації!), керамічних матеріалів (каналізаційні труби). Міста були добре сплановані. Вулиці у них були прямими, прокладалися з півночі на південь. Зводилися дво- і триповерхові будинки. Місто оточували стіни фортеці висотою більше 15 м та шириною біля основи до 12 м, викладені цеглою, з численними баштами. Все це говорить про добре організовану державу такого самого типу, як Єгипет та Вавилон. Спірним є питання про причини загибелі цієї цивілізації. Припускається, що її зруйнували завойовники - арії, однак відсутні сліди боїв, пожеж та ін. Скоріше за все, цивілізація з незрозумілих причин зникла ще до приходу аріїв, як це сталося, наприклад, з містами-державами майя в доколумбовій Америці.

Арійська історія Індії розпочинається з середини II тисячоліття до н. е. Самі арії є великим відгалуженням індоєвропейського етнічного суспільства, яке дало згодом початок індусам, хетам, грекам, персам, скіфам та багатьом іншим народам. Історико-лінгвістичний аналіз свідчить про те, що всі перелічені народи мали своїм загальним походженням стародавню індоєвропейську мовну групу, батьківщиною якої, за останньою версією, були у VI-V тисячолітті до н. е. північні нагір'я Ірану (В. Іванов, Т. Гамкрелідзе). Лінгвістичний аналіз мов стародавніх хетів, іранців, індусів, греків, римлян, германців, слов'ян тощо показує, що ці мови походять з єдиного стародавнього джерела. Так, дуже схожим є пантеон стародавніх богів іранців, слов'ян, індійських аріїв, які розмовляли на санскриті (це зайвий раз підтверджує єдність історії роду людського).

Цікаво зіставити мову аріїв - санскрит та мову слов'ян. Подібність вражаюча:

Санскрит

Слов'янська

агні

вогонь

ваю

вітер (віє)

вар

вода (варити)

раса

роса

датта

дати, давати

веди

знання, відати

дварос

двір

дамос

дім

менсис

місяць

васана

весна

тапас

тепло

скамбха

лава (рос. – скамья)

рішта

решето

ратайштар

ратай (воїн)

сута

доба (рос. – сутки)

джнана

знання

пасу

худоба (пор. пастух, пасо)

Таких словесних пар можна навести сотні. З приходом у долини Інду та Гангу євреїв, аж до V століття до н. е. в Індії існувало багато держав, які воювали між собою. Цей період

відображено в епічних поемах «Махабхарата» та «Рамаяна», а також у стародавніх індійських «Ведах». До середини першого тисячоліття у долині Гангу сформувалося 16 держав з аристократичними формами правління, обраними «царями» - раджами. Необхідність внутрішньої консолідації з огляду на експансію Персид-ської держави Ахеменідів сприяла виникненню у V столітті до н. е. у долині Гангу двох великих держав - Магадхи та Кошали, які суперничали між собою. На початку V століття до н. е. за царя Аджаташатру пере-могла Магадха, яка у IV столітті до н. е. стала ядром імперії Нандів, котра об'єднала всі держави долини Гангу. За найдавнішими джерелами - пу-ранами, що презирливо відкликалися про династію Нандів, останні були вихідцями з варни шудр. Правитель Магадхи Уграсена був сином ци-рульника. Говірно, він спирався на якийсь сильний громадський рух, що дозволило йому скинути царя Магадхи Шайшунага з династії Нандів та розправитися з аристократами - кшатріями. У пуранах Уграсена на-зивався «винищувачем кшатріїв». Він створив сильну державу. Досить сказати, що коли Олександр Македонський хотів вторгнутися на тери-торію Магадхи, Уграсена виставив проти нього армію, яка складалася з 200 тисяч чоловік піхоти, 80 тисяч кінноти, 6 тисяч бойових слонів. Македонський не зважився атакувати військо Уграсени та був змушений залишити Індію. Надалі історія Магадхи пов'язана із діяльністю заснов-ника династії Маур'їв Чандрагуптою Маур'я.

Чандрагупта Маур'я - правитель Північної Індії (правив приблиз-но в 322-300 роках до н. е., за іншими даними - у 314-292 роках до н. е.). Згідно з буддійським джерелом він походив від кшатрійського роду Морія, але є відомості, що він служив у правителя Магадхи Уграсени, але потім посварився із царем і втік на північнийзахід, де примкнув до Олександра Македонського та підбивав його на похід проти Нандів.

Після відходу Олександра Македонського у 325 році до н. е. з Індії Чандрагупта очолив боротьбу проти греко-македонців та зміцнився на північному заході Індії, а у 317 році до н. е. скинув з престолу сина Уграсени Дхана Нанда, запанував у Паталіпутрі. Близько 305 року до н.е. одержав перемогу (за 500 слонів) над частиною Афганістану та Ірану. Саме від Селевка I до Чандрагупти було відправлено посольство на чолі із греком Мегасфеном, який залишив великий опис Індії, - най-цінніше джерело відомостей про її історію. Після Чандрагупти Маур'ї правив його син Біндусара (293-268 роки до н. е.), а потім онук Чан-драгупти - імператор Ашока (268-231 роки до н. е.), за правління якого імперія Маур'їв досягла найвищого розквіту та могутності.

§ 2. Суспільний устрій Стародавньої Індії

Чи були держави Стародавньої Індії рабовласницькими? Чи були вони деспотіями? На ці запитання немає однозначної відповіді. Без-сумнівно, в Індії були раби - даса і державою правили монархи - раджі. Але рабовласництво не було тут «рабовласницьким устроєм», яким воно не було ніде, за винятком, можливо, Риму в період Пізньої республіки та імперії.

Найяскравішою рисою суспільного устрою Стародавньої Індії є його кастовість. Склалися в Індії історично, вона є відображенням загальної тенденції стародавньої історії: у Вавилоні - авілум та мушкенум, в Афінах - епатриди, геомори та деміурги, в Римі - патриції та плебеї, в Китаї - сюцая, цзюйчжень, цзиньши тощо. Але якщо в античному світі ця становість досить швидко «розчиняється», то в Індії вона застигає на століття. Аби уявити становище людини в індійсько-му суспільстві, треба уявити її становище в індуїстській космогонії, яка є одночасно релігійною системою індуїзму (надаємо тут узагальнююче значення поняття індуїзму без поділу на ведійський, брахманський та власне індуїстський етапи).

Індуїзм різко відрізняється від інших релігійних систем. Порівняно із ним християнство та іслам - дуже «домашні» релігії, не кажучи вже про вірування стародавніх греків та слов'ян. Ці релігії та вірування народилися разом із людьми, їх хронологія - те саме, що і людська хронологія, їх пророки, святі - Мойсей, Яхве, Ісус, Мухаммед живуть серед людей та для людей. Це земні боги, до яких можна було звертатися із проханнями та молитвами. Космогонія у цих релігіях укладається в декілька тисяч років. Так, у християн Бог створив землю всього за 5508 років до Різдва Христового.

Індуїзм - це не релігійний сюжет, а особливе бачення світу в межах мільярдів років та бачення людини у грандіозних космічних циклах народження та вмирання Всесвіту. Тут нікому молитися, і богам немає справи до людей. Усім сущим правлять позачасові та надчасові істини, що існують у космічному просторі. Ці істини є вічними ритмами Все-світу в масштабі мільярдів років, і їм підкорені весь рід людський та кожна окрема людина. Усьому життю надано релігійний статус, тотальну сакралізацію та абсолютну залежність людини від незмінного світо-вого порядку - Дхарми.

Індуїзм - породження безкінечного в часі та просторі Космосу. В індуїзмі немає засновника, немає церкви, немає Писання, а тому немає і ересей. Є духовні вчителі, але

немає місіонерства, прозелітизму (прагнення повернути у свою віру інших). У ньому відсутні молитви, проповіді, сповіді. Тут немає антропоцентризму, людина дорівнює всій іншій живій та неживій природі і тому немає протиставлення добра та зла, немає диявола, бісів, Пекла і Раю. Ідея Бога не є центральною. Існує безособовий, безпочатковий та безкінечний Абсолют. Він не пізнаваний і не піддається визначенню. Це подих Всесвіту, життя, без-кінечність часів та просторів.

Увесь світ, боги та люди створені Брахмою. Це не персоніфікований Бог, як, наприклад, Яхве або Христос, - світова душа, що диханням своїм створює все суще. Рід людський існує протягом чотирьох світо-вих періодів - юг (юга - зі стародавнього - запряжка, доба, покоління). Перший - Критоюга («Золота», «блага доба») триває 1 728 000 земних років, другий - Третаюга (відповідає «срібній добі») триває 1 296 000 років, третій - Двапараюга (відповідає «бронзовій добі») триває 864 000 років, четвертий - Каліюга (зовсім «погана» - «залізна доба») - 432 000 років. Разом чотири юги складають одну велику - Ма-хаюгу, яка триває 4 320 000 років. Четверта юга - Каліюга - «найгірша», остання у добі людства. Після її закінчення настає пралайя - загибель роду людського. Проте через 4 320 000 років людський рід відроджується, знову проходить чотири юги та знову гине, і так без кінця. Тисяча Махаюг, тобто 4 320 000 000 земних років, складають одну кальпу (по-рядок, закон) або один день Брахми, ще 4 320 000 000 років - ніч Брахми, тобто доба Брахма становить 8 640 000 000 земних років.

Брахма живе всього 100 своїх років. По закінченні 100 брахманських років настає Махапрайя (велика катастрофа): на небі з'являється 12 (за іншою версією сім) сонць, які спалюють увесь Всесвіт. Гине все, гинуть боги, в тому числі Брахма. Але через 100 років Космос відроджується, народжується новий Брахма, і все починається спочатку. Сучасне людство живе зараз в останній юзі, яка розпочалася в ніч з 17 на 18 лютого 3102 року до н. е., тобто в Каліюзі ми прожили 5 108 років, і сучасна людина має прожити до наступної пралайї 426 892 роки. Отже, в індуїстській космогонії - релігії час постає як циклічний час.

У цій системі циклічною є доля людини: вона народжується та вмирає, знову народжується і так без кінця. Циклічність і безкінечне по-вторення визначають надзвичайно жорстку систему соціальної ієрархії стародавнього індійського суспільства. Рівної їй немає в жодній релігії. Тут панує тріада: каста, дхарма та карма. Каста визначає все: суспільне становище, професію, шлюбне коло. Разом із кастою людина успадковує своє місце в суспільстві. Кожній касті відповідає своя дхарма - закон, а від дотримання дхарми залежить карма-воздаяння. Всі люди були по-ділені ще перволюдиною Ману на чотири варни: брахманів, кшатріїв, вайшіїв та шудр. Кожна варна має свою дхарму, і за життя ніхто не може її змінити. Тільки після смерті та реінкарнації (відродження) доля людини, її дхарма може змінитися: у кращий бік, якщо вона добре дотримувалася своєї

дхарми, та у гірший - якщо погано.

Але навіть погане виконання своєї дхарми краще, ніж добре виконання чужої: ніхто не повинен намагатися змінити своє становище у земному житті. У зазначених рамках індуїзму життя людини най-скрупульознішим чином регламентувалося протягом днів, місяців, років та всього життя. Кодифікація поведінки людини супроводжує її в усіх повсякденних справах: пробудженні, випиванні «ранкової води», чищенні зубів, омовінні, прийнятті їжі аж до розкладання ліжка ввечері. Зачаття і народження дитини, ініціація, похоронні та поминальні обряди - все співвіднесене із космічним порядком. Індуїзм позбавляв людину (а відповідно і все суспільство) історичної активності, прирі-каючи на застій усі соціальні процеси. Тут немає прогресу, немає соціальних вибухів та бунтів, немає Спартаків, Разіних та Пугачових. Найжорсткіше соціальне структурування, яке замикало людину в її варні, касті, доповнюється в індуїзмі сімейно-шлюбними нормами, які докладно регламентують сімейно-шлюбні та родинні стосунки.

Індуїзм так міцно охоплював усе суспільство, що державі майже не знадобилися спеціальні інститути, аби «тримати у вузді» своїх підданих. Індуїзм та громада - головні регулятори та охоронці індійсько-го суспільства.

Громада - найбільш міцний осередок стародавнього індійського суспільства. Вона покоїлася на роді (рід - «вищ»; звідси слов'янське - «весь» - сільська громада); із родів склалися племена (плем'я - «гана»; звідси - «жінка»). Родові громади поступово перетворювалися на територіальні, але залишалися фундаментом держави. Тривалий час громада була заснована на колективному землекористуванні. Орна земля поділялася на спадкові родинні ділянки - кули (таким словом називалася родина). Пасовища та інші угіддя перебували у колективному користуванні. Інші роботи - розчищення нових територій, будівництва та ремонт іригаційних споруд, доріг, храмів - виконувалися колективно. Громада мала свого брахмана, коваля, ремісників, цирульників, охоронців, які отримували від неї плату натурою. При вирішенні справ громади право ухвалювати рішення мали тільки голови сімейних груп. Громада вирішувала внутрішні спори, могла накладати штрафи, виганяти з громади. Звичайними були спільні свята та весілля. Члени громади спільно обробляли «наділи» воїнів-кшатріїв, державних чиновників. Громада та общинники могли застосовувати працю рабів. Це були або чужаки - даса або раби з числа самих індусів. У цьому разі раби зберігали за собою статус своєї касті. Крім рабів існували особи найманої праці - кармакара. Це могли бути ремісники, слуги, пастухи, батраки, які працювали на договірних засадах. Очолював управління громадою обраний (рідше - призначений) староста, який отримував за це додатково одну кулу землі.

Соціальну структуру стародавніх індійців найбільш повно відображено у Ведах (Рігведі, Самаведі, Яджурведі, Атхарваведі), Махаб- хараті, Рамаїні та інших пам'ятках.

§ 3. Державний устрій Стародавньої Індії

Змінюючи одна одну, династичні держави Стародавньої Індії - Кошала, Магадха, Шперія Маур'їв, держава Гупт - ґрунтувалися на загальній для них основі індійського суспільства. Система державного управління мало залежала від зміни династій та залишалася традиційною. Істотні зміни стали відбуватися лише з VIII століття, коли Індія була завойована мусульманами-арабами та частково ісламізована. Як найбільш яскравий зразок давньоіндійської державності можна взяти Імперію Маур'їв у період її найвищого розквіту за правління імператора Ашоки.

Загальною соціально-економічною основою, що визначає риси давньоіндійської держави, була відсутність розвиненої приватної власності та вільного ринку. Держава відіграє суттєву роль у господарських відносинах, і це зближує її із традиційними державами Сходу («азійський спосіб виробництва»). Держава домінує над суспільством та становить централізовану бюрократичну монархію, хоча і поступається в цьому відношенні таким «класикам», як Єгипет, Вавилон, Китай.

За онука Чандрагупти Маур'ї Ашоки (273-236 роки до н. е.) держава охоплює майже всю Індію. У 260 році до н. е. Ашока розпочав завоювання держави Калінга у Східній Індії. Як повідомляє сам Ашока, битва була настільки жорстокою та кровопролитною (начебто було вбито 100 тисяч воїнів), що він відчув глибоку відразу до війни і більше ніколи не воював. В одному зі своїх надписів він повідомляв у зв'язку із цим: «Єдина дійсна перемога - це завоювання сердець через дхарму». Ашока став прибічником буддизму, сприяв його поширенню в Індії. Він закликає своїх підданих до віротерпимості: «Всі секти гідні шанування з тієї чи іншої причини. Діючи згідно із цим, людина звеличує свою власну секту і в той самий час робить послугу іншим людям». Вочевидь, щиро прийнявши вчення Будди, Ашока намагався впорядкувати свою державу. Він засновує школи (у тому числі для жінок), забороняє приносити у жертву тварин, будує шляхи, колодязі, готелі для мандрівників, лікарні (навіть для тварин), сприяє просвіті. До столиці Індії Паталіпутри з'

Їжджаються студенти з багатьох країн, провідні вчені (наприклад, великий Біруні). По всій країні встановлюються кам'яні стели з розпорядженнями та повчаннями Ашоки. «Де б я не був, - говорив він, - у раді, на святкуванні чи в своїй опочивальні, в будь-який час дня та ночі кожен може звернутися до мене з проханнями та жалобами». У своїй «Короткій історії людства» Герберт Уеллс пише: «Серед десятків тисяч імен монархів, що заповнюють сторінки історії, їх величностей, їх світлостей, королівських високостей та тому подібних ім'я Ашоки світить майже як самотня зірка. Всюди, від Волги до Японії, його ім'я оточене шаную. Китай і Тибет, та навіть Індія, хоча вона відійшла від його вчення, зберігають перекази про його велич». Еру правління Ашоки Маур'ї ознаменовано помітним розвитком індійської культури, архітектури, поширенням писемності.

Держава Маур'їв за своїм характером була імперією, а за своїм складом включала багато народів, завойованих держав, князівств. За характером влади вона було суворо централізованою, з розгалуженим державним апаратом.

Імператор (раджа) править разом із дорадчим мантріпарішадом. Крім парішада, при ньому була таємна рада із вузького кола довірених осіб, іноді скликався дорадчий представницький орган - раджасабха (сабха - збори), до якого могли входити, разом із сановниками, виборчі від міст та громад. При імператорі знаходилися сім-вісім міністрів, один з яких - учений-брахман - був радником царя. Найважливішою центральною установою була скарбниця, яка відала збиранням податків та фінансами. Військова рада складалася з 30 членів, розділених на шість колегій за родом військ. Спеціальною установою було відомство зрошення. Міська рада складалася з 30 радників, також розділених на шість колегій за галузями управління. У складі державного апарату були контролери центрального уряду та численні шпигуни.

Провінційне управління було побудовано на десятковій системі. Громадою (селом) керував виборний голова; десятьма селами - десятський, який отримував п'ять кул землі, 100 селами - сотський, який отримував данину з одного села. Тисяцький отримував данину з одного міста.

Останні роки правління Ашоки ознаменувалися зростанням суперечностей у його державі. Він бажав побудувати державу на моральних основах дхарми, суворо стежив за діяльністю адміністрації, регулярно проводив ревізії. Інспекторам наказувалося стежити за тим, аби посадовці суворо дотримувалися норм дхарми, у які він включав віротерпимість, хоча в останні роки життя все більшу перевагу віддавав буддизму та щедро обдаровував буддистські храми. Напевно, все це викликало незадоволення

прибічників брахманізму та посадовців. Влада імператора слабшала. Є відомості, що Ашока наприкінці свого правління став буддійським монахом. За спадкоємців Ашоки імперія розпалася на низку окремих держав, що суперничали одна з одною.

§ 4. Право Стародавньої Індії

Стародавні індійські закони Наради та Бріхаспаті. Закони Наради (нарадасмріті) - одна з пізніх дхармашастр. Їх складання приписується мудрецю-брахману Нараді. Закони Наради - суто юридичний великий збірник, який містить встановлення державно-правового та карного характеру. На відміну від ранніх дхармашастр, Закони Наради розглядають питання права не з огляду на релігійно-етичну призму, а з суто юридичних позицій. Нарада відходить від переліку конкретних покарань за кожний вид злочину, надаючи перевагу місцевому звичаю, розсуду царя та суддів, багато уваги приділяє договору позики, шлюбно-сімейним стосункам, правосуддю, порядку управління. Нарада рекомендує царю не обтяжувати підданих надмірними податками, «тому що, коли має місце розквіт сільської місцевості, збільшуються релігійні заслуги та скарбниця царя». У галузі кримінального права Нарада рекомендує царям та суддям при призначенні покарання дотримувати-ся помірності.

Закони Бріхаспаті - один з найбільш пізніх дхармашастр (IV—VII століття н. е.). На відміну від ранніх дхармашастр, які мали сакральний характер, Закони Бріхаспаті вимагали застосування, разом із дхармашастрами, «світських» нормативних збірників - шастр. Останні явля-ли собою «науку політики», акцентуючи увагу на обов'язках царів, правителів з підтримання суспільного порядку, дотримання правил правосуддя тощо. «Судді, що засідають у царських судах, повинні бути обізнані у дхармашастрі та артхашастрі» - так звучало одне з положень Бріхаспаті. У цілому Закони Бріхаспаті відображали еволюцію старо-давнього індійського права від стародавніх сакралізованих нормативно-етичних установлень до більш практичного постановлення правового регулювання, при якому відсуваються на другий план релігійна мораль та «гріховність» як критерій злочинності діяння, і на перше місце ви-ступає державний інтерес як критерій правомірності.

Артхашастра (букв. - наука про користь) - найдавніший індійський трактат про політику і державу, мистецтво управління. За традицією вважається, що трактат було складено у IV столітті до н. е. за часів правління в Магадхі Чандрагупти Маур'я та його радника Каутільї. Можливо, що в перші століття нашої ери цей трактат було перероблено. Артхашастра написана частково прозою, частково віршами у формі повчання царю і є найважливішим джерелом відомостей про соціальну структуру стародавнього індійського суспільства, державний устрій, правові інститути, економіку, військові організації, зовнішню та внутрішню політику. При оцінюванні Артхашастри треба брати до уваги таке: її написано брахманом (брахманами), які добре знали та дотримувалися звичаїв, законів, правил, традицій та намагалися їх зберегти, бо збереження традиційного порядку забезпечувало їм привілейоване становище у суспільстві. Отже, наставлення та повчання Артхашастри - це «кодекс» традиції Індії, що давно склалися, і в цьому плані ми можемо йому довіряти як джерелу відомостей про життя Стародавньої Індії.

Трактат складався з 15 книг і містив наставлення із засвоєння нових земель, доходів та витрат царської скарбниці, торгівлі, прядильно-ткацького виробництва, штучного зрошення, становища рабів та найманих робітників тощо.

Артхашастра не є кодексом і не має імперативного характеру, її положення є скоріше порадами - наставленнями. Ці поради - наставлення відображали дійсний стан справ у державі, її традиції. Даючи «поради» царю, брахмани орієнтували його на збереження традиційного порядку.

Автор Артхашастри у розділі «Освоєння нових земель» наставляє царя щодо освоєння та заселення нових земель, організації управління селами, їх захисту від зовнішнього ворога, порядку землекористування.

Жерцям при жертвоприношенні, духівникам та вченим, а також управляючим селами, рахівникам, управляючим округами, лікарям, які навчають слонів, об'їждчикам коней, посильним царя слід надавати як жалування землю «без права продажу та застави».

Царю також рекомендувалося передавати землю, підготовлену до оброблення, у довічне володіння «платникам податків». З наставлень у галузі господарства вимальовується активна роль держави у цій галузі: «нехай насаджує виробництво у рудниках, полях, лісах, розплідниках слонів, тваринництві, торгівлі»;

«нехай споруджує резервуари з (дощовою) водою та проточною водою»;

«нехай цар використовує право власності стосовно рибальства, переправ і торгівлі зеленню, яка росте у штучних водних басейнах»;

«того, хто ігнорує (потреби) рабів, найманих робітників та родичів, цар нехай змусить дотримуватися доброчесної поведінки».

Артхашастра докладно описує джерела доходів царської скарбниці. Головний збирач податків повинен збирати податки з міст, сільських громад, рудників, лісів, черед худоби та торговельних шляхів.

Докладно описуються доходи скарбниці з міст. Це мита з хмільних напоїв, забою худоби, пряжі, рослинної олії, тваринного масла, цукру, золотих виробів. Доход державі надавали також проститутки, ігорні заклади, будівництво, податки з ремісників, виїзні мита.

Артхашастра перелічує й основні витрати держави. Це утримання армії, арсеналів зброї, державні запаси товарів, металів, оплата державних найманих робітників.

Як впливає з Артхашастри, держава тримала під контролем ринок, ціни на ньому, сама брала активну участь у торговельних операціях. Торговельні збори на користь царя (тобто скарбниці) встановлювалися для товарів, що вимірювались об'ємними та лінійними мірами, - одна шістнадцята міри, мірами ваги - одна шістнадцята, мірами рахунку - одна одинадцята.

Цікаво, що Артхашастра виступала проти монополізму у торгівлі, особливо предметами першої необхідності, монополізм розглядався як «зло зосередження».

Артхашастра проливає світло на соціально-кастові відносини в Індії. Як видно із їх тексту, все населення поділялося на аріїв та варварів - млечхів. Уже серед аріїв відбувалося розділення на брахманів, кшатріїв, вайшіїв та шудр. Поза варнами знаходилися чандала - «недоторканні». Що стосується рабів - «даса», «дас'ю», то вони могли бути із будь-якої варни (якщо були аріями) і, будучи рабами, зберігали свій варновий статус.

Згідно із Артхашастрою арій у принципі не повинен бути рабом. Продаж арія у рабство карався штрафом. Якщо хто-небудь продавав (за-кладав) у рабство свого неповнолітнього родича шудру та якщо той, кого продавали, не був уроджений раб, то продавець сплачував штраф у 21 пан; за вайшію - удвічі, за кшатрія - утричі і за брахмана - у чотири рази більше. Якщо те саме робив не родич, то штрафи збільшувалися удвічі, а за продаж брахмана передбачалася смертна кара. Таке саме покарання передбачалося і покупцям, і свідкам, які скріплювали договір. «Не злочин для млечхів продавати або закладати нащадків, але арій не може бути рабом».

Проте у виключних випадках при необхідності можна було за отриманий кредит закладати арія, але в такому разі при першій можливості його потрібно було викупити. Той, хто заклав сам себе, при першій спробі втечі залишався довічним дасою, закладений іншим - ставав вічною дасою, якщо тікав удвічі. Однак гарантувалися і деякі права рабів - дас'ю. Не передбачалося віднімати у них майно, той, хто віднімав у раба-арія, сплачував штраф. Сплата викупу робила дасу вільним. Нащадки самозакладача залишалися вільними; діти гос-подаря від жінки-дасу ставали вільними разом із матір'ю, вільними стають її мати, брати та сестри. Заборонялося змушувати заручника обслуговувати мерця, прибирати нечистоти, залишки їжі, мити голо-го. При побитті заручника, насильстві над жінкою-заручницею гос-подар утрачав заставу, а потерпілий ставав вільним. Якщо слуга (даса) був високого походження, то для нього передбачався догляд.

У цілому Артхашастра наставляла правителя на шлях справедливості, помірності, турботи про державу та його підданих і пропонувала йому при вступі на престол дати клятву: «Нехай я буду позбавлений небом життя та нащадків, якщо буду вас пригноблювати».

Правове становище населення у Стародавній Індії. У Стародавній Індії у ведичний період (друга половина II тисячоліття до н. е. - середина I тисячоліття до н. е.) формується система варн - особливих станових груп. У Законах Ману згадуються чотири варни: брахмани (жерці), кшатрії (воїни, правителі), вайшії (хлібороби, ремісники) та шудри (слуги). Крім того, у Законах є відомості про недоторканних, які фактично становили найнижчу, п'яту варну. Імовірно, вона поповнювалася нащадками від «неправильних»

шлюбів, вигнаними із своєї варни. За Законами Ману «недоторканими» наказувалася праця гробарів, катів. Вони жили поза селищами, будь-яке спілкування із ними заборонялося.

Три найвищі варни (брахмани, кшатрії, вайшії) за своїм походженням були пов'язані із завойовниками індоаріями - засновниками держави. Вони іменувалися двічінародженими. Друге народження - обряд ініціації (посвячення), пов'язаний із початком вивчення священних книг, складав привілею цих варн. Обряд посвячення для брахмана здійснювався у 8-річному віці, для кшатрія - в 11 років, для вайшія - у 12 років. Вивчення Вед без такого посвячення розглядалось як крадіжка. Шудри - «народжені один раз» - усувалися від участі у жертвоприношеннях та ритуалах.

За кожною варною закріплювалося спадкове коло занять. Брахманам та кшатріям заборонялося займатися ремісництвом, торгівлею та землеробством. Брахманам потрібно було вивчати Веди, здійснювати жертвоприношення, роздавати та отримувати милостиню. Кшатрії - військова аристократія - повинні були здійснювати управлінські функції. Для вайшіїв передбачалися торгівля, лихварство, землеробство. Шудри зобов'язані були зі смиренністю слугувати вищим варнам. Поведінку варн було жорстко регламентовано, між ними були проведені чіткі релігійно-правові межі. Чоловік, який народився у певній варні, належав до неї завжди, як і його дружина та нащадки. Народження у певній варні залежало від карми - результату поведінки у минулих існуваннях. Вважалося, що в процесі численних перероджень людина може погіршити чи покращити карму.

Релігійне освячення системи варн із часом ставало жорсткішим та перетворилося в кінці I тисячоліття до н. е. на систему каст - вузьких професійних груп, яких налічувалося декілька сотен.

Шлюбно-сімейні стосунки за Законами Ману. Шлюбно-сімейні стосунки у Стародавній Індії визначалися нормами звичаєвого права. Закони Ману вказують на вісім форм шлюбу. Правильними формами шлюбу визнавалися ті, що укладалися між представниками однієї варни за взаємною згодою. У таких шлюбах батько видавав доньку заміж та наділяв її приданим. Шлюби, пов'язані із купівлею або викраденням нареченої, із насильством над нею, а також шлюби без згоди батьків хоча і визнавалися законами, але засуджувалися. Міжварнові шлюби вважалися вкрай небажаними. Закони Ману припускали одруження чоловіка із вищої варни на «низьконародженій» жінці, але такі шлюби заслугоували на засудження та зводили подружжя до становища шудри. Брахман, який одружувався із шудрянкою, позбавлявся брахманства.

Закони Ману закріплювали патріархальну владу батька. Голова родини міг карати членів родини, припускався продаж дружини та ді-тей (але така практика засуджувалася). Продані сини не ставали раба-ми, а отримували права родичів у нових родинах, оскільки нащадки вважалися головним багатством. Становище жінки визначалося її по-стійною залежністю від чоловіка: у дитинстві - від влади батька, у мо-лодості - від чоловіка, після смерті чоловіка - від сина. Дружина вважалася продовженням свого чоловіка, його власністю. Чоловік зберігав на неї права як за життя (навіть якщо він кидав або продавав дружину), так і після смерті. Тому повторні шлюби удів заборонялися. Другий шлюб для жінки вважався ганебним, а діти від таких шлюбів не визнавалися. Чоловік після смерті дружини мав право укласти новий шлюб. Закони Ману забороняли розлучення, проте чоловіку дозволя-лося взяти іншу дружину в таких випадках: якщо жінка була хворою, марнотратною, порочною, дурного норову, не народжувала дітей або народжували тільки дівчат.

Права на спадок мали тільки сини. Не мали прав на спадок жінки, ізгої, недоумкуваті або каліки. Між синами від «правильних» шлюбів спадок ділився нарівно, але старшому сину виділялася додаткова част-ка. Син шудрянки та «двічінародженого» прав на спадок не мав, він задовольнявся тим майном, що йому виділив батько. Припускалося позбавлення спадку.

На закінчення слід зазначити, що в Індії, як і в інших країнах та в на-родів, нерідко траплялося так, що до верхівок влади проривалися пред-ставники низів. Наприклад, династія Нандів вела свій родовід від шудр.